

TÜRK-İSLÂM FİLOZOFLARININ AVRUPA FİLOZOFLARINA ETKİLERİ KONUSUNDA YENİ ÖRNEKLER

Nihat Keklik

Ortaçağ ve Yeniçağda Avrupalı filozofların eserlerindeki bâzi görüş ve ifâdelerin, onlardan asırlarca evvel İslâm dünyâsında yetişen filozofların görüşlerine ve ifâdelerine pek çok benzediğini ve Avrupa felsefesinin *Türk-İslâm Felsefesi*'ne neler borçlu olduğunu gösteren incelemeler, daha geçen asrın sonlarından itibâren *orientalistler* tarafından, zaman zaman yayınlanmıştır.

Bu sâhadaki araştırmaların iki tâne gâyesi vardı: Birinci gâye, Türk-İslâm filozof ve bilginlerinden hangilerinin eserlerinin *Latinceye tercüme* edildiğini tesbit etmek; ikinci gâye de, bu *tercümeler* vâsıtasıyla *Ortaçağ Hıristiyan filozofları* üzerinde meydana gelen etkileri göstermek idi. Fakat onlara eklenmesi gereken bir husus daha kalmaktaydı: Acabâ bu etkilere, Avrupanın *Yeniçağ filozofları* üzerinde de rastlamak ne dereceye kadar mümkün olabilir? Gerçekte ilk iki mesele, oldukça tatminkâr bir şekilde gün ışığına çıkarılmış bulunmaktaydı fakat üçüncüsü, henüz tam olarak çözüme kavuşmuş değildir. Şöyle ki:

1) İslâm dünyâsında milâdî dokuzuncu asırdan itibâren gelişen büyük bir *felsefe ve ilim* faâliyetinin ürünleri, daha onikinci asırda Avrupa milletleri arasında ilgi uyandırmaya ve bunun ardından da, *Arapçadan Latinceye tercümeler* yapılmağa başlamıştı. Çağdaş orientalistlerin araştırmaları sâyesinde, hangi mütercimlerin, hangi Arapça ilim ve felsefe kitaplarını, ne zaman ve nerede *Latinceye tercüme* ettikleri, bugün artık bilinmektedir¹.

1 Bu tür araştırmalardan bâzılarının isimleri hakkında bkz. N. Keklik, *Türk-İslâm Filozoflarının Avrupa Kültürüne Etkileri* (FELSEFE ARKİVİ, 1984; Sayı 24, s. 1-25).

2) Diğer yandan da bu *Latince tercümeleler*, Ortaçağda onikinci asırdan itibaren Avrupa'daki ilim ve felsefe hareketlerine yön verdiği için, Avrupalı düşünürlerin İslam filozoflarından ne kadar etkilendiği meselesi de, azçok tatmin edici bir şekilde anlaşılmış bulunmaktadır. Meselâ ünlü orientalistlerden *Robert Hammond*² ile *M. Goichon*³'un araştırmalarında, Türk filozofları *Fârâbî* (870-950) ve *İbn Sînâ* (980-1037)'nin Ortaçağ Avrupasındaki etkilerine dâir verilen örnekler, bunu göstermektedir.

3) Fakat yeterince araştırılmış olmayan üçüncü soru şuydu: Acabâ Yeniçağ filozoflarının eserlerinde de, İslâm filozoflarının etkilerine rastlamak kâbil midir? Gerçekte bu soru, diğerlerinden daha önemliydi ve dikkatli bir şekilde incelenmesi gerekiyordu. İşte bu son mesele hakkındaki araştırmalara bir katkı olmak üzere ki, evvelâ bir kitabımızda⁴, sonra da nisbeten geniş olarak bir makâlemizde (dn. 1 de göst. yerde), Türk-İslâm Filozoflarının Yeniçağ Avrupa kültürüne etkileri konusunda, *mukâyeseli örnekler* vermiştik. Şimdi de aynı konuda birkaç örnek daha vermek imkânı ortaya çıkmıştır.

Misâlleri zikretmezden önce, şu noktaları belirtmekte fayda var: Bahis konusu üçüncü sorunun cevaplandırılması, görüldüğü kadar kolay değildir. Çünkü Yeniçağ Avrupa'sında yetişen filozoflar, İslâm filozoflarının isimlerini (-onlardan istifâde ettikleri durumlarda-), hiç anmazlar. Buna rağmen *Descartes* (öl. 1650), *Hobbes* (öl. 1679), *Leibniz* (öl. 1716) ve *Hume* (öl. 1776) gibi şahsiyetlerin bâzı ifâdelerinin, (-ismini bile anmadıkları-) *Gazzâlî* (öl. 1111)'nin ifâdelerine çok *benzediğini* artık tesbit edebilmekteyiz. (bkz. dn. 1 de göst. yer.)

Yeniçağ filozoflarının bizim filozoflarımızdan birçok ifâde şekillerini ve görüşlerini aktarırken kaynak göstermeyişleri, felsefe deontolojisine elbette ki uymaz. Oysa bir yandan Hıristiyan Ortaçağ filozofları ve diğer yandan da özellikle Türk-İslâm filozofları, başka bir filozoftan aktarma yaparken, böyle bir deontolojiye riâyet etmiş-

2 R. Hammond, *The Philosophy of Alfarabi and its Influence on Medieval Thought*, New York, 1947 (The Hohson Book Press).

3 A.M. Goichon, *La Philosophie d'Avicenne et son influence en Europe Médiévale*, Paris 1944 (Librairie d'Amérique et d'Orient) : Bunun tamamı Doç. Dr. İsmâil Yakut tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

4 N. Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, (Doğuş yay. İst. 1982), s. 138-150.

lerdir. Meselâ *Fârâbî* (870-950), *Aristoteles* (m.ö. 384-322)'ten bir meseleyi aktarırken, *kâle Aristatâlis* (:Aristo demiştir ki...) sözleriyle başlayarak, onun hangi kitabının hangi bölümünden aktarma yaptığını belirtmektedir. (Buna dair birçok örnekler daha vardır.) Aynı şekilde, *Aquino'lu Thomasso* (öl. 1273) pek meşhur olan *Summa Theologicae* adlı büyük eserinin çeşitli yerlerinde *Fârâbî*, *İbn Sînâ*, *Gazzâlî* ve *İbn Rüşd*'ün isimlerini anmak sûretiyle onların görüşlerinden faydalanmaktadır. Demek ki bahis konusu deontoloji, Hıristiyan Ortaçağ filozoflarında da vardır.

Fakat Yeniçağ Avrupa filozoflarında böyle bir davranış bulunmadığı için modern araştırmacıların işi oldukça zorlaşmaktadır. Yeniçağ Avrupa düşünürlerinin bu tavrını, bir dereceye kadar, İslâm dünyasındaki ilim ve felsefe hareketlerini (-âdetâ insiyâki olarak-) küçüksemek istemelerine bağlamak mümkün olduğu gibi, bir dereceye kadar da onların Grek hayranlığından ileri geldiğini söylemek mümkündür. Nitekim bunun en tipik örneğine, *Francis Bacon* (1561-1626) da rastlamaktayız. Diyor ki:

«...sâhip olduğumuz ilimler, büyük bir kısmıyla *Grekler*'den gelmektedir; *Romalı*, *İslâm* ve daha sonraki yazarlar tarafından buna ilâve edilen şeyler çok olmadığı gibi, önemli de değildir. Zâten bunlar da hep Grek keşifleri üzerine inşâ edilmiştir...»⁵

Bu gibi örneklerin gösterdiği üzere Avrupalı filozoflar (-özellikle Yeniçağda yetişenler-), herhangi bir konuda bizim filozoflarımızdan bâzı görüşleri alarak kendilerine mâl ettikleri halde, kaynak göstermeğe lüzum hissetmiş değildir. Buna rağmen modern araştırmacıların bu sâhada işini kolaylaştıracak imkânlar elbette ki vardır. Meselâ Yeniçağ filozoflarından bâzılarının üzerinde Ortaçağ filozoflarının etkileri olduğuna dikkat etmek sûretiyle yola çıkmak da kâbilidir. Örnek olarak *Malebranche* (1638-1715) isimli filozofu gösterebiliriz: Nitekim bu filozof, *Augustinus* (öl. 430)'tan derin etkiler almıştır. Ayrıca *Aquino'lu Thomasso* (öl. 1273) ile *Albertus Magnus* (öl. 1280)'un isimlerini de birçok defâlar anmaktadır. Bu son iki skolastik düşünürün eserlerinde ise *Fârâbî* (öl. 950), *İbn Sînâ* (öl. 1037),

⁵ Fr. Bacon, *Novum Organum*, s. 49-50 (E.A. Burt, *The English Philosophers from Bacon to Mill*, The Modern Library, New York, 1939 içinde).

Gazzâlî (öl. 1111) ve *Ibn Rüşd* (öl. 1198) gibi filozoflarımızın isimleri ve görüşleri birçok defâlar zikredildiği için, Yeniçağ Avrupa filozofları üzerinde Türk-İslâm filozoflarının etkilerini araştırırken, bu şekilde *indirekt* bir yoldan yararlanmak imkânı da vardır.

Acabâ bütün bunların yanısıra, Yeniçağ Avrupa filozofları *direkt* olarak İslâm filozoflarının eserlerinden faydalanmış olamaz mı? Böyle bir soru da önemlidir. Nitekim bunun da örneklerine (-aşağıda göreceğimiz gibi-) rastlamaktayız. Hattâ bazı Yeniçağ filozoflarının *Arapça* öğrendikleri de anlaşılmaktadır. Meselâ *Locke* (öl. 1704), Grekçe ve Latince ile birlikte, biraz da *Arapça* ve *Ibranca* öğrenmişti⁶. Ayrıca, eserlerinin Latinceye tercüme edilmemiş olduğunu bildiğimiz *Ibn Miskeveyh* (932-1030) ile *Ibn el-Arabî* (1165-1240)'nin bazı ifâdelerine *Malebranche* (1638-1715)'m eserlerinde rastlamaktayız. Yine *Ibn el-Arabî* (öl. 1240)'nin bazı sözlerinin benzeri, Yeniçağda *Campanella* (1568-1639) ile *Malebranche* (öl. 1715) taraflarından tekrarlanmaktadır. (ağ. bkz.) Eserlerinden bazıları Latinceye tercüme edilmiş bulunan *Gazzâlî* (öl. 1111)'nin bir takım görüşleri ise, ihtimâl ki *Salisbury'li John* (öl. 1180) aracılığı ile *Hobbes* (öl. 1679) tarafından tekrarlanmaktaydı. Şöyle ki:

- a) *Gazzâlî* (öl. 1111), *Salisbury'li John* (öl. 1180), *Hobbes* (öl. 1679) arasındaki ifâde benzerlikleri

Bu üç filozoftan birincisi olan *Gazzâlî* (1058-1111), İslâm dünyasında yetiğin ünlü düşünülerden biridir ve onun bazı eserleri, Avrupalılar tarafından Ortaçağda *Latinceye tercüme* edilmiştir. (Bundan önce çıkan yazımızda, onun biyografisinden ve eserlerinden kısaca bahsetmiştik.)

İkincisi olan *Salisbury'li John* (1120?-1180) ise, İngiliz düşünürlerinden biridir ve Kilise hizmetinde *piskopos* rütbesiyle çalışmıştır, *Siyâset* üzerine olan *Policraticus* adlı eseriyle tanınmaktadır.

Üçüncüsü olan *Thomas Hobbes* (1588-1679) da bir İngiliz filozofudur ve *Leviathan* adlı eseriyle şöhret kazanmıştır. Bu eserde siyâset konusundaki görüşleri de mevcuttur.

6 F. Palhories, *Vies et Doctrines des Grands Philosophes à travers les âges*, 3/11 (éd. F. Lanore, Paris).

Daha önce *Felsefe Arhivi*'nde (Sayı 24/s. 5) yayınlanan makâlemizde, *Hobbes* ile *Gazzâlî* arasındaki ifade benzerliklerini görmüştük. Şimdi vereceğimiz bir örnek sâyesinde de anlaşılacaktır ki, önce *Fârâbî*'nin sonra da *Gazzâlî*'nin ortaya koyduğu bir tasvir, önce *Salisbury'li John* (öl. 1180) ve ondan sonra da *Hobbes* (öl. 1679) tarafından tekrarlanmış gibidir. Nitekim:

Gazzâlî diyor ki

«... İnsan vücûdu, *ruh'un memleketidir*. *Ruh kuvvetleri* (bir şehir'deki)... *san'at-kârlar ve ameleler GİBİ'dir*... *Akil* (ve) *tefekür kuvveti* ise, (bu ülkedeki) *akıllı vezir GİBİ'dir*; *şehvet*, bir kötü *insan GİBİ'dir*; *gazap* (:öfke) ise, *polis müdürü GİBİ'dir*...»⁷

«... *Beden*, bir şehir'e *BENZER*: El, ayak ve (diğer) âzâlar, şehrin *san'at erbâbı GİBİ'dir*. *Şehvet*, *mâlîye müdürü GİBİ'dir*. *Kalb*, bu şehrin *pâdişâhı* (:hükümdarı)'dır. *Akil*, *pâdişâhın veziri*'dir. Bunların hepsine de *oâdişâhm* (:hükümdarın) ihtiyacı vardır. Memleketin idâresi, ancak bunlarla yürür...»⁸

Önce *Fârâbî* (öl. 950)'nin sonra da *Gazzâlî* (öl. 1111)'nin iki ayrı eserinde (*İhyâ* ve *Kimyâ-yı Saâdet* adlı eserlerinde) bulunan bu ifâdelerin benzerleri, *Salisbury'li John* (öl. 1180) ile *Hobbes* (öl. 1679)'un eserlerinde şöylece karşımıza çıkmaktadır:

Salisbury'li John diyor ki :

«... *İnsan gövdesi*'nde baş'm *ruh* tarafından uyarılıp yönetilmesi *GİBİ*, *devletin gövdesi*'nde baş'm (:hükümdarın) yeri sâdece *Tanrı'nın* uyruğu olan... ve O'nu bu dünyada temsil eden *Prens*

Hobbes diyor ki :

«... Ancak *sun'î insan* olan *comonwealth* (Cumhuriyet) veyâ *Devlet*, Latince olarak *Civitas* denilen şu büyük *Leviathan*, (beşeri) san'at tarafından yaratılmıştır. Bu ise normal insandan daha ce-

7 *Gazzâlî, İhyâ*, 3/6-7 (nşr. Arif Ef. Matb. Arapça metin. İst. h. 1332).

8 *Gazzâlî, Kimyâ-yı Saâdet*, s. 20 (terc. Faruk Meyan, Bedir Yay. İst. 1979).

(hükümdar) tarafından doldurulur.

Yürek'm yeri, iyi ve kötü işleri başlatmakla görevli *Senato* tarafından doldurulur. *Gözler*'m, *kulaklar*'m ve *dil*'in görevlerini *yargıçlar* ve *vâkiler* yükümlenmişlerdir.

Memurlar ve *askerler*, ellerin karşılığıdır; *Prens*'e (hükümdara) daimâ hizmet edenler, *gövde*'nim iki yanına **BENZERLER**.

Ma'liye memurları ve *koruyucular*,... (şâyet) aşırı istekler yüzünden bozulurlarsa, ... sayısız ... hastalıklar yaratan mîde ve bağırsaklarla **KARŞILAŞTIRILABİLİRLER** (may be compared); bunların râhatsızlıklarından... bütün *gövde* (bütün *ülke*) yok olma tehdidi karşısındadır.

Çiftçiler dâimâ ... toprakta yürüyüp gövdeleriyle çalıştıkları için, ... *ayaklar* **GİBİ**'dir... bütün *gövde* (:ülke)'nin ağırlığını hareket ettirenler onlardır. En güçlü *gövde* bile *ayağın desteği*'ni kaybetse, kendi gücüyle yürüyemez....»⁹

sâmetli ve daha kuvvetlidir....

Bundaki *hükümdarlık*, bütün *beden*'e hayat veren bir *sun'i ruh*'tur

Idâreciler ve *hâkimler* ile *icrâcular* (âdetâ) *sun'i eklemeler*'dir; her (idâreci) üye, ... tabîî (normal) vucuttaki aynı şeyi (aynı görevi) ifâ ederler.

Mükâfât ve *cezâ* ise, *sinirler*'dendir.

Üyelerin (:vatandaşların) servet ve zenginlikleri, (*devletin*) *gücü*'dür. *Salus populi* yani halkın selâmeti, onun içindir.

Müsteşarlar, ... onun *hâfıza*'sıdır; *Adâlet* ve *kânunlar*, bir *sun'i irâde*'dir.

(Vatandaşlar arasındaki) *uyum*, bir *sihhat*'tir; *kargaşalık* ise *hastalık*'tır fakat *iç savaş* bir *ölüm*'dür...»¹⁰

9 S. John, *Politicatus*, s. 250 (terc. Nuri Çolakoğlu; *Batıda Siyasal Düşünceler Tarihi-I*; Derleyen Mete Tunçay; Ank. 1969 içinde).

10 Hobbes, *Leviathan*, s. 129 (İntrod). (E.A. Burt, *The English Philosophers* içinde).

Karşılıklı olarak sunulan bu metinlere dikkat edilirse, her iki yazarın (-yâni *S. John* ile *Hobbes*'un-) *devlet ve toplum* yapısını *insan bedeni* ile mukayese ettikleri görülmektedir. Fakat bu nevi tasvirlerin, onlardan çok daha önceleri *Fârâbî* ve *Gazzâlî* tarafından da, bunları hatırlatan bir uslûpla ifâde edildiğini dikkate alacak olursak, bu benzerliklerin nasıl olabileceğine dair bâzı tahminlerde bulunmak imkânı ortaya çıkabilecektir: Evvelâ şu noktaya dikkat etmelidir ki *Salisbury'li John* (öl. 1180) ile *Gazzâlî* (öl. 1111) arasında ancak 70 yıl kadar bir zaman farkı bulunmaktadır. Sonra bunun gibi önemli bir nokta da, ismi geçen İngiliz düşünürünün, Kilise hizmetinde bulunmuş ve *piskopos* olarak çalışmış olmasıdır. Kili-se'ye bağlı yüksek rütbeli din adamlarının, *İslâm kültürü* ile eskiden beri (m. XII. asırdan itibaren, *Arapçadan Latinceye tercüme*ler sebebiyle) ingilendikleri mâlumdur. Nitekim bu sırada *Gazzâlî*'nin de eserleri *Latinceye tercüme* edilmekteydi. *Gazzâlî*'den başka *Fârâbî*'nin *Ibn Sina*'nın *Ibn Rüşd*'ün ve diğer bâzılarının Batı dünyasınca (-tercüme- yoluyla-) okunmasının etki ve örneklerine bol miktarda, meselâ *Aquino'lu Thomasso* (öl. 1273) ile *Albertus Magnus* (öl. 1282) un eserlerinde rastlamaktayız. İşte, Yeniçağ Avrupa filozoflarının (-meselâ burada söz konusu olan *Hobbes*'un-) bu nevi tasvirleri, doğrudan doğruya *Gazzâlî*'ye değil fakat, kendi vatandaşı olan *Salisbury'li John* (öl. 1180)'un *Gazzâlî*'den aldığı ilhamlara dayanmış olması da muhtemeldir.

B) *Ibn Miskeveyh* (öl. 1030) ile *Malebranche* (öl. 1715)'ın, *dokunma duygusu hakkında verdikleri örneklerin benzerliği*

Yukarda işaret olunduğu üzere, *Malebranche*'m eserlerindeki bâzı ifâdelerin İslâm filozoflarının eserlerinde bulunmasını, acabâ aynı yolla açıklayabilir miyiz? Bu soruyu cevaplayabilmek için, önce bahis konusu benzerliği gösterelim :

Ibn Miskeveyh (932-1030) diyor ki :

«... sıcak olan el, kendi sıcaklığının altında bir şeye dokunduğu zaman, onu soğuk bulur fakat eli soğuk olan kimse, aynı nesneyi sıcak bulacaktır...»¹¹

11 *Ibn Miskeveyh, Risâle fî-Nefs vel-Akl* (Arapça metin), s. 60-59 (nşr. M. Arkoun, *Deux Epîtres de Miskawayh*, Damas, 1961-1962 içinde).

Malebranche (1638-1715) diyor ki :

«... Meselâ, şâyet soğuk bir el ile dokunursak, *ılık su*'yu sıcak buluruz, hattâ (sıcak) bulmak zorundayız ve şâyet sıcak olan bir el ile dokunursak, onu soğuk buluruz...»¹²

«... Biraz *ılık* olan su'ya dokunan birçok kimselerden bâzısı, bu suyu sıcak, bazıları da soğuk bulur: Sıcaktan bunalar soğuk (fakat) üşüyenler ise sıcak bulurlar...»¹³

Şâyet bu metinler, dikkatli bir şekilde ve mukâyeseli olarak okunursa anlaşılır ki, *Ibn Miskeveyh*'e göre, eli sıcak olan bir kimse, kendi sıcaklığının altında bir nesneye dokunduğu zaman, onun soğuk olduğunu zannedecektir. Diğer yandan *Malebranche* da (-buna çok benzeyen bir şekilde-) diyor ki, sıcak su'dan çıkarılan el, şâyet *ılık su* içine daldırılırsa, onun soğuk olduğunu hükmedecektir.

Yine *Ibn Miskeveyh* diyor ki eli soğuk olan bir kimse, elinin soğukluğundan biraz daha sıcak (:ılık) bir nesneye dokunduğu zaman, bunun sıcak olduğu izlenimini alacaktır. Aynı örnek, *Malebranche* tarafından da tekrarlanarak deniliyor ki, soğuk su içine daldırılan bir el, sonradan *ılık su* içine konulursa, onu olduğundan daha sıcak bulacaktır.

Böylece, *Ibn Miskeveyh*'in misâlindeki «nesne» (şey) kelimesinin yerine *Malebranche*'in «su» (-ki o da bir nesnedir-) kelimesini kullanarak aynı misâli tekrarlamış olduğu görülmektedir.

Tabiatıyla duyu algıları (*idrâk el-havâss*) meselesi üzerinde, İlkçağdan beri birçok filozoflar çeşitli misaller vermişlerdir. Burada söz konusu olan mesele, *dokunma duyusu* hakkında verilen örneğin, ismi geçen iki filozofta yakın bir benzerlik göstermesidir. Öteki duyularımızın da aldatıcı izlenimler verdiği meselesi için, birçok filozoflarda (ve özellikle Türk-İslam filozoflarının eserlerinde) ilginç açıklamalara rastlamak, hemen her zaman mümkündür. Meselâ, suya atılan küçük bir *üzüm* tânesinin *erik* kadar büyük görünmesi,

12 *Malebranche, Entretiens sur la Metaphysique et sur la Religion*, s. 92-93 (éd. par Paul Fontana, Librairie Armand Colin, Paris, 1922).

13 *Malebranche, Hakikatın Araştırılması*, 6/172 (terc. Miraç Katircioğlu, MEB. Yay. Ankara, 1947-1950).

ayrıca su içindeki bir deyneğin *kurulmuş gibi* izlenim vermesi veyâ sâhilden hareket eden bir *gemi* içindeyse, geminin değil *sâhil*'in hareket ettiğini sanmamız veyâ alevli bir sopayı havada çevirdiğimiz zaman, *ateş çemberi* görür gibi olmamıza dair örneklere, bizim filozoflarımızın eserlerinde sık sık tesâdüf edilmektedir.

Şimdi, akla gelen soru şudur: Acabâ *Malebranche*'m verdiği bu örneğin (-ondan yedi asır önce yaşamış ve üstelik hiç bir eseri *Latinceye tercüme* edilmemiş olan-) *Ibn Miskeveyh*'in eserinde bulunması, bir tesâdüf olarak kabûl edilebilir mi?

Bu sorunun cevâbı için, *Malebranche* (1632-1715)'m bâzı özelliklerine dikkat etmek lâzımdır: Bilindiği üzere bu filozof, *Cartésien* ekole mensuptur yâni *Descartes* (öl. 1650)'m etkisinde olan filozoflardan biridir. *Kilise*'nin hizmetinde, *papaz* olarak çalışıyordu ve dîni okullarda tahsil görmüştü. Bu sebeptendir ki İslâm kültürü hakkında da bâzı bilgilere sâhip bulunması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim *Kur'an*'ı (-tercümesinden veyâ aslından-) okuduğu da anlaşılmaktadır. Diyor ki: «...*Kur'anda, iyi ve güzel şeyler vardır...*»¹⁴

Bu tür mülâhazaların haklı olduğunu gösterecek başka örnekler de mevcuttur çünkü *Malebranche* (öl. 1715)'m, yine *Ibn Miskeveyh* (öl. 1030) tarafından yapılan bâzı açıklama şekillerini tekrarladığı, aşağıda verilecek metinler sâyesinde görülecektir.

C) *Ibn Miskeveyh ile Malebranche'in, ruh konusunda yaptıkları metaforların birbirine benzemesi*

Malebranche'm *Ibn Miskeveyh*'ten aktarmış görüldüğü bir ifâde şekli daha vardır: *Ruh*'un *bal mumu*'na benzetilmesi hakkında olan bu misâlin kökleri gerçekte, pek çok eskilere kadar gitmektedir. Nitekim önce *Platon* (m.ö. 427-347)'un *Theaitetos* adlı dialogunda zikredildiği üzere *insan ruhu*, adetâ *bal mumu*'ndan yapılmış bir levha gibidir: *Hatırlamak* dediğimiz olay, bu *bal mumu* (:ruh) üzerinde *mühür*'lerin (:nesne'lerin) iz bırakması gibidir. *Bal mumu* (:ruh) üzerindeki bu izler devam ettikçe biz de o nesneyi *hatırlarız* ve bâ-

14 *Malebranche, Hakikatın Araştırılması*, 2/232; ayr. N. Keklik, *Filozofların Özellikleri*, s. 134 (nşr. Doğuş Yay. İst. 1983); ayr. N. Keklik, *Felsefenin Tekniği*, s. 88 (nşr. Doğuş Yay. İst. 1984).

zen de hiç *unutmayız*¹⁵. Şu halde görülmüyor ki *Platon*'un böyle bir misâlden maksadı, *hatırlama* meselesini açıklamaya yöneliktir.

Ruh'umuzun *balmumu*'na benzetilmesi örneği *Gazzâlî* (öl. 1111)'nin *Makâsıd'ül-Felâsife* (:Filozofların Maksatları) adlı eserinde de mevcuttur. Şu farkla ki *Gazzâlî* böyle bir örneği *kütlâler* (*tümeller*) probleminin açıklanması için vermiştir¹⁶.

Balmumu misâli, *Descartes* (1596-1650) tarafından da, *cevher*'in tarifi maksadıyla kullanılmıştır¹⁷ fakat bunun da *Gazzâlî* (öl.1111) den aktarılmış olduğunu, daha önceki yazılarımızda belirtmiştik¹⁸.

Nihâyet *balmumu* misâli *Ibn Miskeveyh* (öl. 1030) ile *Malebranche* (öl. 1715) taraflarından da, farklı bir maksatla (-fakat birbirine benzeyen ifâdelerle-) zikredilmiştir. Nitekim :

Ibn Miskeveyh diyor ki :

«... Bir *sûret*'i (:formu) bulunan şeye *ilk sûret*'inin cinsinden başka bir *sûret* verildiği zaman, bunu ancak *ilk sûret*'inden tam olarak uzaklaştığı zaman kabûl eder. Meselâ bir *cisim*'de *yuvartak bir şekil* (*sûret*) bulunurken, onun bir *dört köşe* şeklini kabûl etmesi, ancak kendisindeki *yuvartak şekil*'in zâil olmasından (kaybolmasın-

Malebranche diyor ki :

«.... *Balmumu* parçası, birçok şekillere birden giremeyeceği gibi, *ruh* da, birçok nesnelere hakkındaki *bilgi*'yi birden edinemez. Bir *balmumu* parçası aynı zamanda, hem dört köşeli, hem de *yuvartak* olamayacağı, ancak yarısının *dört köşeli* ve öteki yarısının da *yuvartak* olacağı ve bu *balmumu* parçasındaki şekiller (:formlar) çoğaldıkça,

15 Platon *Theaitetos*, 191-cd.

16 *Gazzâlî*, *Makâsıd el-Felâsife*, s. 107-108-109 (nşr. M. Sabri, Kâhtre, 1912) ayr. N. Keklik, *Türk İslâm Filozoflarının Avrupa Kültürüne Etkileri*, s. 8-10 (*Felsefe Arkivi*, 24).

17 *Descartes*, *İlk Felsefe Üzerine Metafizik Düşünceler*, s. 116-118 (terc. M. Karasan, MEB. Yay. Ankara 1945); ayr. N. Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, s. 147-148; ayr. N. Keklik *Türk İslâm Filozoflarının Avrupa Kültürüne Etkileri*, s. 6-7.

18 Bkz. N. Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, s. 146-147; ayr. N. Keklik, *Türk İslâm Filozoflarının Avrupa Kültürüne Etkileri*, s. 6-8. (*Felsefe Arkivi*, 24).

dan) sonra olabilir. ... Herhangi bir *nakış sûreti* (sûretii nakş) kabul etmesinden sonra, (kendisine) başka bir *nakış sûreti* geldiği zamanki *mum*'un hâli de bu *misâl* üzeredir. Çünkü o da elbette ki, *ilk nakış sûreti* (:ilk şekil)'nin zâil ve bâtil olmasından (:tamamen ortadan kalkmasından) sonradır ki *ikinci bir nakış sûreti* kabûl eder. *Mum*'da şâyet ilk sûretinin resminden (:şeklin-den) bir şeycik kalmışsa, ikinci bir sûreti tam olarak kabûl etmez. Aksine, her iki sûret, onda bir araya gelir ve (böylece) *mum*, tam olarak bu *iki sûret*'den hiçbiri olmaz. *Gümüş*'ün hâli de bu misâl üzeredir: (Şâyet) bir *para sûreti*'ni kabûl ettiyse, bir *yüzük sûreti*'ni ancak, ilk sûreti ortadan kalktıktan sonra kabûl edebilir ve sonradan da *İkinci sûret*'e (:yüzük şekline) bürünür. İşte bu, bütün *cisimler* üzerinde devamlı olan bir hükümdür....

Fakat *nefs* (:ruh), birbirine muhâlif olsa da, *bütün sûretler*'i kabûl edebilir... Demek istiyorum ki, bir *ilk*

bu şekiller daha az belli ve seçik olacakları gibi, *ruh* da, birçok şeyleri aynı zamanda tam algılayamaz. ve *ruh*'un düşünceleri çoğaldıkça bu düşünceler bulanıklaşır.

Sonra, bin yüzü olan ve her yüzünde başka bir şekil (:form) bulunan bir *balımu* parçası, ne *dört köşeli*, ne *yuvarlak* ne de *yumurtalı biçiminde* olamayacağı ve bu parçanın şeklinin ne olduğu söylenemeyeceği gibi, bizde de arasına, hiçbir şey düşünemediğimizi sandıracak kadar birçok ayrı ayrı düşünceler dahi bulunabilir.....»¹⁹

sûret, tam olarak (*ruh*'ta) bâkî kalır ve yine tam olarak (*ruh*'ta) *ikinci bir sûret* hâsıl olabilir ve nihâyet (*ruh*) bu misâl üzere, *bütün sûretleri* (:her çeşit bilgiyi, aynı zamanda) kabûl etmeğe devam eder....»²⁰

Dikkat edilirse *İbn Miskeveyh* (öl. 1030)'in *balmumu* misâlin-den faydalanırken kullandığı ifâde, daha önce *Plâton* (427-347)'daki *hatırlama ve unutma* meselesinden farklı bir amaca yöneliktir. Çünkü *İbn Miskeveyh*, (öl. 1030) *aynı anda birçok bilgilerin ruhta bulunabileceğini* göstermek üzere, *balmumu* misâlin-den yararlanmaktadır. Yine dikkat edilirse bu telâkki, *Gazzâlî* (öl. 1111)'nin kasdettiği meseleden de farklıdır çünkü *Gazzâlî*, böyle bir misâl sâyesinde *icullâle*'in (*tümeller*'in) nasıl meydana geldiğini anlatmak istiyordu. *Gazzâlî*, yine bu misâl sâyesinde *cevher* olarak *cisim*'in târifine ulaşmak istiyordu ve bu telâkki, (-ona çok benzeyen bir mânada-) *Descartes* tarafından da benimsenmiş bulunuyordu. (yuk. bkz.)

Şu halde *balmumu* misâlin-den yararlanırken, *ruh ve beden ilişkileri* üzerinde duran *İbn Miskeveyh* (öl. 1030) ile *Malebranche* (öl. 1715) arasındaki ifâde benzerliği, bundan ileri gelmektedir. Yani bu iki filozof, özellikle *ruh ve beden* arasındaki fark açısından *balmumu* örneği üzerinde durmuşlardır. Şu kadar ki *İbn Miskeveyh*'e göre *ruh*'larımızda, birçok *formlar* (:bilgi formları) *aynı zamanda* bulunabiliyor. Çünkü *ruh* ile *madde*, birbirinden farklı şeylerdir: Maddî bir nesne (meselâ *balmumu parçası*), belli bir anda, belli bir form (şekil) sâhibi iken, aynı anda onun başka bir form kazanması mümkün değildir. Halbuki *ruh*, gayrı maddî (immateriel) bir varlık olduğundan, *aynı anda birçok formları* (:bilgi formlarını) *kabûl edebilir*. (-Meselâ insan, aynı anda siyahlık ile beyazlığı, yâhut küçük

20 *İbn Miskeveyh*, *Risâle fî-Nefs veş-Akl*, s. 54-53; Buna benzeyen ifâdeler için ayr. bkz. *İbn Miskeveyh*, *Ahlâkım Olgunlaştırılması*, s. 13-14 (terc. Doç. Dr. A. Şener; Doç. Dr. İ. Kayaoğlu; Doç. Dr. C. Tunç, Kültür Bak. Yay. Ankara, 1983); ayr. N. Keklik, *Felsefenin Tekniği*, s. 152-153.

bir nesne ile büyük bir nesneyi-bunlar birbirinden farklı formlar oldukları halde -tasavvur edebilmektedir-*

Malebranche (öl. 1715) ise, aynı misalden yararlanmakta fakat *Ibn Miskeveyh* (öl. 1030)'in görüşünün zıddını ileri sürmektedir. Çünkü ona göre, bir *balmumu* parçası *aynı anda, birbirinden farklı formlara sâhip olamayacağı GİBİ, ruh da, birçok şeyleri aynı anda tam algılayamaz.* (bkz. br. fragment 19)

İmdi görüş farklarına rağmen bu çeşit ifâde benzerliklerini basit bir *tesâdüf* olarak kabûl etmek acabâ mümkün müdür? Yoksa bunun aksine olarak *Malebranche*'m hem *filozof* hem de *din adamı nitelikleri* sebebiyle, İslam kültür ve felsefesi hakkında bilgi sâhibi olabileceği ihtimâli üzerinde mi durmalıdır?

Öyle görünüyor ki *Malebranche* (1638-1715), kendi zamanına kadar *Latince tercümesi* bulunmayan *Ibn Miskeveyh* (932-1030)'in eserleri ile, aynı şekilde *Latince tercümesi* mevcut olmayan *İbnül-Arabî* (1165-1240)'nin eserlerindeki bâzı görüşlerden haberdardı. Nitekim aşağıda verilecek başka örnekler bunu gösterecektir.

D) *Ibn'ül-Arabî ile Malebranche arasındaki görüş benzerliği*

Yukardaki mülâhazaları destekleyen ve kuvvetlendiren delillerden biri de *Ibn'ül-Arabî* (öl. 1240)'nin *El-Futûhât'ül-Mekkiyye* (Mekke İlhamları) adındaki büyük ve meşhur eserinde bulunan bir meselenin, *Malebranche* (öl. 1715)'m bir eserinde, (çok büyük bir benzerlikle-) mevcut olmasıdır²¹. Meselâ :

* Tıpkı *Sühreverdî* (öl. 1191)'nin dediği gibi : *İnsan ruhunda* (: tasavvurunda) *bir fîl ile bir sıvrisinek, aynı ölçüde yer tutar.* Bkz. *Sühreverdî, Nur Heykelleri*, s. 8 (terc. Saffet Yetkin, MEB Yay. İstanbul, 1949).

²¹ Bu konudaki benzerliğe, daha önceki bir kitabımızda işaret etmiştik : Bkz. N. Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, s. 237-238. Bu metinlerin tercümesi için bkz. N. Keklik, *İbnül-Arabî'nin Eserleri İçin Mısır'da Olarak Ef-Futûhât el-Mekkiyye*, s. 427-428 (İst. Üniv. Bd. Fak. Yay. İst. 1974 ve 1980); ayrıca mukayese için bkz. N. Keklik, *Felsefenin Tekniği*, s. 172-173.

Ibnül-Arabî diyor ki

«... Kadınlar *hâmîle iken*, bir şeye aş-erdikleri zaman, çocuk da bu şeye benzer olarak dünyâya gelir...»²²

Malebranche diyor ki

«... Analar, ... çok büyük bir istek duyarak, yemek istemiş oldukları.... şeyleri *andıran çocuklar* da doğururlar...»²³

İmdi esas mesele, böyle bir şeyin mümkün olup olmadığı tartışmak değil, fakat belü bir konuda *Ibnül-Arabî'nin* görüşleri ile, ondan asırlarca sonra gelmiş olan *Malebranche'm* sözleri ve görüşleri arasındaki benzerüğe işaret etmektir.

İsimleri geçen bu iki filozofun ifâdeleri arasındaki benzerlik, bundan ibâret değildir. Nitekim yukardaki metnin devâmında şâhit olduğumuz gibi *Ibnül-Arabî* diyor ki: *Berâberlik* sırasında bir adam, herhangi bir sûret *tahayyül* ederse çocuk da bu sûret (form) üzere dünyâya gelir. (dn. 21 de göst. yer.) Bu noktadan hareket ederek *Ibnül-Arabî* dünyâya gelecek çocukların erdemli ve bilge olmaları için eskiden bazı kimselerin, kendi evlerinin duvarlarına büyük şahsiyetlerin resimlerini astıklarını ve *berâberlik* sırasında bunlara bakan *kadınlar'*ın da, o resimlerdeki şahsiyetlere *benzeyen çocuklar* dünyâya getirdiklerini söylüyordu. *Ibnül-Arabî* (öl. 1240)'nin bu görüşünü âdeta doğrulamak maksadıyla, önce İtalyan siyâset yazarı ve düşünürü *Tomasso Campanella* (1563-1639) ve sonra da *Malebranche* (öl. 1715) aynı konuya değinerek, bizzat kendisinin şâhit olduğu bir olayı dile getirmektedir. Şimdi bu metinleri de paralel şekilde gösterecek olursak:

Ibnül-Arabî diyor ki :

«... *hukemâ* (:bilgeler) kendi evlerinde, büyük filozoflardan fâzıl (:erdemli) olanların resimlerinin yapılmasını emrederlerdi ki, *berâ-*

Campanella diyor ki :

«... *Yatak odalarına*, en ünlü erkeklerin güzel heykelleri konmuştur; *kadınlar* baksın da, başlarını göğe kaldırıp, böylesine soylu,

22 *Ibnül-Arabî*, *El-Futâhât el-Mekkiyye*, 2/420 (nşr. Mısır, h. 1274).

23 *Malebranche*, *Hakikatın Araştırılması*, 2/67.

berlik (جمع) sırasında *kadınlar* ona baksınlar da do-
ğacak çocuklar onlara ben-
zesin....»²⁴

böylesine *güzel çocuklar do-
ğuralsın* diye, Tanrıya yakar-
sınlar....»²⁵

Malebranche diyor ki :

«... Daha bir yıl bile olmuyor ki, evliyâdan *Pius*'un yortusu kutla-
lırken, bunun (Kilisedeki) tablosuna dalakalmış ve kendini ona ver-
miş olan bir (hâmile) *kadın*, bu evliyânın tasvirine iyiden iyiye
benzeyen bir çocuk doğurmuştu.

Bu çocuğun, hiç sakalı olmayan bir çocukta bulunması olanaklı
(mümkün) olmayacak derecede, *geçkin bir yüzü vardı*: Kolları göğ-
süne kavuşuk, gözleri göğe dönüktü ve alnı, yok denecek kadar dardı.
Çünkü bu evliyânın tasviri (:tablosu), Kilise'nin kubbesine resme-
dilmişti ve buradan göğe baktığı için *alın*, aşağı yukarı yok dene-
cek kadar *dar* görünür.

Bu tasvirin özdeşi olan çocuğun başında, omuzlarına doğru
sarkmış külâhı andıran bir sûret vardı ve külâhın, benzeri külâh-
ların *cevâhir*'le kaplı yerlerine karşılık olan yerlerindeyse, birçok
yuarlak benekler bulunmaktaydı. Sonra da bu *çocuğun anası*, sözü
edilen *tabloya bakarak* ve imgelem (:tahayyül) gücüyle *benzeterek*,
bir beti (:tasvir) vermişti. Bu bakımdan *çocuk*, *tabloya çok benzi-
yordu*.

Bu, bütün *Paris* gibi, *benim de gördüğüm bir şeydir*. Çünkü bu
çocuk *ölü doğmuştu* ve uzun müddet *ispirto*'da saklanmıştı...»²⁶

Karşılıklı olarak koyduğumuz bu metinlere dikkat edilirse an-
laşılır ki *İbnül-Arabî* (öl. 1240)'nin bâzı görüşleri, kendisinden bir-
kaç asır sonra *Campanella* (öl. 1639) ve onun ardından da *Malebran-
che* (öl. 1715) taraflarından, aşağı yukarı aynı şekilde tekrarlanmak-
tadır.

24 İbnül-Arabî, *El-Futûhât el-Mekkiyye*, 2/420 (3-4); terc. için bkz.
N. Keklik, *İbnül-Arabî'nin Eserleri İçin Misâk Olarak El-Futûhât el-Mekkiyye*,
s. 427; ayr. bkz. N. Keklik, *Felsefenin Tekniği*, s. 172.

25 Campanella, *Güneş Ülkesi*, s. 37 (terc. Vedat Günayol ve Haydar Kazgan;
Çan Yayınları, İst. 1965).

26 Malebranche, *Hakikatın Araştırılması*, 2/65-66; ayr. N. Keklik, *Felse-
fenin Tekniği*, s. 171.

İsmi geçen filozoflar tarafından benimsenmiş görünen bu tür fizyolojik olayların gerçekleşme oramı, elbette ki tartışma konusudur. Fakat onların bu gibi hâdiselerden bahsetmelerinin sebebi, *beden'lerin ruh'lar üzerinde* olmasından çok, *ruhların bedenler üzerinde etkili olduğunu göstermeğe* çalışmaktan ibârettir.

E) *Descartes'in cogito'suna öncülük edenler*

Sonuç olarak, burada önemli sayılan nokta, *İslâm filozofları*'mu bâzı ifâde ve görüşlerinin sâdece *Hristiyan Skolastik filozofları* tarafından değil, aynı zamanda *Yeniçağ Avrupa filozofları* tarafından da benimsenip tekrarlanmasıdır. Tabiatıyla şu noktanın da unutulmaması icap eder: Gerçi bâzı filozoflarımız bu tür düşünceler ileri sürdüklerini görüyoruz fakat onlar şâyet bu görüşlerden bir adım daha ileri atmış olsalardı, hâiz oldukları kıymetten daha fazlasına sâhip olurlardı ve bu noksanlıktır ki, Avrupalı Yeniçağ filozofları tarafından tamamlanmıştır. Meselâ *Descartes* (öl. 1650), meşhur olan *cogito ergo sum* (:düşünüyorum, o halde varım) teorisini ortaya koyduğu zaman, bu teorinin gerçekte ve ilk defâ olarak *Augustinus* (öl. 430) tarafından, *Tanrı Devleti* (De Civitate Dei) adlı eserinde (:kitap XI/fasıl 26'da) ifâde edildiği kendisine haber verilmişti. *Descartes* ise bundan haberi olmadığını söylemiş ve *Augustinus*'un «... *Yanlıyorsam demek ki varım* » sözlerine rağmen, kendisinin bu önermeden çıkarmış olduğu sonuçlara ulaşamadığını ifâde etmiştir²⁷.

Cogito nazariyesinin (-*Descartes'tan* evvel-) başka temsilcileri de yok değildir. Meselâ Türk filozofu *İbn Sînâ* (öl. 1037), pek meşhur olan *El-Şifâ* adlı felsefe kitabında, *uçan insan* (:el-insân el-tâir) nazariyesinde, aynı görüşü ileri sürmekteydi:- Farz edelim ki diyordu bir insan, boşlukta uçan bir yaratık gibi ucsun ve teker teker bütün organlarını kaybederek onlardan mahrum olsun. Bütün bunlara rağmen o insan, *kendi varlığını* (:kendi şuur'unu) yine de idrâk edecektir²⁸.

27 Bkz. St. Augustin, *La Cité de Dieu*, (texte et trad. par Pierre de Labriolle; Classiques Garnier, Paris, 1941), introd. p. XVII.

28 İbn Sînâ, *Kitâb el-Şifâ* (Psikoloji bölümü) tercümesi olarak Jan Bakus, *Psychologie d'Ibn Sina (Avicenne) d'après son Oeuvre aş-Şifâ* (éd. de l'Acad. des Sciences; Prague; 1956), s. 12.

Cogito nazariyesi niteliğinde bir ifâdeye, ünlü düşünürlerimizden biri olan *Gazzâlî* (öl. 1111)'de de rastlıyoruz. Diyor ki: - (Bir insan) gözünü kapayıp, kalıbını (:kendi vücudunu), gökleri, yerleri ve gözle görülen her şeyi unutsa dahi, *kendi varlığını* (:şuurunu, mevcudiyetini), *zaruri olarak bilir ... (ve) .. kendinden haberdar olur.*²⁹ Dikkat edilirse burada da söz konusu olan mesele, kendi varlığına dâir açık-seçik bilgi'den (-yani, *şuur*'un mevcudiyetini tasdikten-) ibârettir ki, zâten *Descartes*'m da kastedtiği bundan başka bir şey değildir.

İbn'ül-Arabî (öl. 1240)'nin de bu anlamda bir ifâdesi vardır ve bir eserinde şunları söylemektedir: - *İnkâr eden*'m inkârı, (inkâr eden-) bir mevcûdun varlığına delildir. Demek ki *inkâr eden*. (-inkâr edici olacak-) *mevcuttur*³⁰. Bu ifâdedeki «inkâr eden» deyimini «düşünen» veyâ «şüphe eden» deyimlerinin yerine koyduğumuzda, *Descartes*'m *cogito*'suyla karşılaşacağımız tabîidir. Çünkü *Descartes* bu nazariyesini ortaya koyduğu zaman, kendi akrânı *Gassendi* (öl. 1655), onunla alay etmekteydi. Meselâ, «*düşünüyorum, o halde varım*» diyecek yerde, «*gezmeğe gidiyorum o halde varım*» önermesi böyle değil midir? Bu gibi itirazlara karşı *Descartes* diyor ki, böyle söylene de olabilir, yeter ki bir insan, «*gezmeğe gittiğinin şuur*'nda olsun».

Şuur (conscience; bilinç) meselesi için Türk-İslam filozoflarının eserlerinde dikkate şayan ifadeler bulunmaktadır. Meselâ Türk filozofu *Sühreverdi* (öl. 1191) diyor ki :

«... Sen kendi *öz*'ünden (:*şuur*'undan) gâfil olamazsın; *beden*'m-den herhangi bir cüz'ü arasına unutmuş olabilirsin... *Ben* dediğin zaman bu *ben-lik*, senin *beden*'inden ve cüzülerinden (:parçalarından; organlarından) çok üstündür...»³¹

Dıştan bakıldığı zaman *ruh* ve *beden* arasındaki ilişkileri gösteren bu sözlerden maksat, elbette ki *şuur* meselesidir. Dolayısıyla,

29 Gazzalî, *Kimyâ-yı Saâdet*, s. 18; ayr. N. Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, s. 145-146.

30 İbn el-Arabî, *El-Bulga fil-Hikme* (: Felsefede Yeterlilik) (nşr. N. Keklik; Ed. Fak. Yay. İst. 1969), 124 b; ayr. N. Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, s. 146.

31 Sühreverdi, *Heyâkîl el-Nûr* (terc. Saffet Yetkin : *Nur Heykelleri*/Millî Eğitim Bakanlığı Yay. İst. 1949), s. 6.

şimdi zikredeceğimiz ve *Sühreverdî* (öl. 1191)'den aktaracağımız metni de bu şekilde anlamak icap edecektir. Diyork ki :

«... Sende idrâk eden *cevher*, (herhangi) bir hâl üzere bulunmaktayken, *sen* dâimâ *sen*'sin, Halbuki bu *beden*'le *sen*, sen değilsin : (Çünkü) *beden*'in eriyor gidiyor, hiç duymuyorsun ve haberin olmuyor; *sen* nasıl *beden* olabilirsin ?...»³²

Demek ki filozoflarımız bu «*şuur*» meselesini bâzen «*ben*» ve bâzen de «*sen*» gibi zamirlerle ifâde etmekteydi. Yine bu anlamda olmak üzere, *şuur* meselesini dile getirmek için kullanılan terimlerden biri de, *bütün* kelimesiydi ve bunun örneğini, ünlü tasavvuf tarihçisi *Kuşeyrî* (öl. 1072)'nin eserinde görmekteyiz. Ona göre :

«... göz, görmenin yeridir; kulak işitmenin yeridir; burun koklamanın yeridir; ağız tadmanın yeridir fakat, işiten, koklayan ve tadan, *insan* olan o *bütün*'dür. ...»³³

İşte bu gibi metinler gösteriyor ki³⁴ *Descartes* (öl. 1650)'m sözkonusu ettiği *şuur* (:bilinç) meselesi, bâzen aynı ifadelerle ve bâzen de farklı ifadelerle olmakla beraber aynı manayı kasd etmek üzere, kendisinden çok önceleri başka düşünürlerde de mevcuttur. Nihayet *Campanella* (öl. 1639) şöyle diyordu.

«... *kesin olarak bildiğim şey, mevcut (:var) olduğumdur ...*»³⁵

Acabâ bu da *Descartes* (öl. 1650)'m *cogito*'sundan başka bir şey sayılabilir mi?³⁶

32 *Sühreverdî, aynı eser, s. 7.*

33 *Kuşeyrî, Risâle* (nşr. Matbaat el-Âmire, Mısır, h. 1318), s. 53.

34 Buradaki üç tane metni, daha önce de yayınlamıştık. bkz. N. Keklik, *Felsefenin Tekniği*, (Doğuş Yay. İst. 1984), s. 193.

35 Bkz. Karl Vorlaender, *Felsefe Târîhi*, (terc. M. İzzet ve O. Sâdeddin; İst. 1927-28), 2/21.

36 *Descartes*'in meşhur *cogito*'sunun mâzisi hakkında üç tane araştırma vardır :

a) - L. Blanchet, *Les Antécédents historiques du «Je pense donc je suis»*, Paris, 1920.

b) - G. Furlani, *Avicenna e il cogito ergo sum di Cartesio*, (İslamica, 1927; 3/53-72).

c) - G. Furlani, *Avicenna, Barhebreo, Cartesio*, (Rivista Studi Orientalni, 1934; 14/21-30).